

Неда Михајловић

Друштвени и културни развој Бора до Другог светског рата

Разматрајући развој друштвених и културних прилика у Бору између два светска рата, од многих значајних и утицајних елемената треба издвојити два, неопходна за разумевање целокупне проблематике. То су француски културни утицај и присуство руске емигрантске енклаве. После Првог светског рата, Француска и Србија су, због ратног савезништва, остваривале интензивну и пријатељску сарадњу, што због очувања наслеђа мировних уговора, што због обостраних интереса. Француској је одговарало да на Балкану има одређени политички и сваки други утицај, а после рата осиромашеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца је био потребан неко ко ће давањем повољних кредита и инвестирањем у њену неразвијену инфраструктуру поспешити њен економски и индустријски просперитет.

Многи држављани Краљевине Србије су још крајем деветнаестог и почетком двадесетог века одлазили у Француску на школовање, и након стеченог високог образовања из разних сегмената друштвених, природних и техничких наука, враћали се у земљу. У Србију су доносили и новостечена искуства у култури, уметности и свим сферама друштвеног и културног живота. Француска, као земља у којој су се рађале нове идеје и авангардни уметнички покрети (импресионизам, кубизам и надреализам), била је привлачна не само за наше интелектуалце, већ и за људе из целе Европе.

Пропаганда француске културе одвијала се код нас систематски путем низа активности друштвених организација српско-француског пријатељства. Та пријатељства су

имала за циљ ширење и прихватање француске културе и на опште задовољство обеју земаља била су са одушевљењем прихваћена. Срби су радо прихватили све што је долазило и било под утицајем Француске.¹

Друштва српско-француског пријатељства формирала су се широм Србије представљајући француску културу кроз разне сегменте својих активности у виду забава, игранки, књижевних вечери и др.² Овакав вид пропагирања француске културе био је добро организован. Француска је подршком југословенског јединства у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца задобила симпатије које су јој омогућиле лакши економски и културни продор.

Други елемент од значаја, нарочито при разматрању проблематике историје и архитектуре града Бора између два светска рата било би немогуће сагледати у правом светлу без анализе утицаја руских емиграната. Они су са собом донели један специфичан културни и верски идентитет, заснован на дугогодишњој традицији своје велике културе. После Октобарске револуције 1917. године, знатан број руских интелектуалаца је избегао пред комунистичком идеологијом у Србију. Ту су се населили и почели да живе нови живот, динамичан и стваралачки, далеко од родне Русије.

Наша средина, као што је прихватила француски културни утицај, прихватила је, са још већом предусретљивошћу, руски живаљ. Са њима је саосећала како на верској основи, тако и у традицији и духовној повезаности, али и из интереса који се огледао у чињеници да

је већи део руске емиграције био на високом интелектуалном нивоу, што је поратној Југославији добродошло. Плејада врло способних стручњака – лекара, инжењера, архитеката, грађевинара, уметника и других, дала је немерљив допринос развоју сиромашне и заостале земље. У самој Краљевини и у њеним градовима, имали смо праве Русе који су са собом донели и у себи носили руски дух и руску културу.³

За руске емигранте Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца била је привремено избеглиштво у коме су живели и стварали, али су притом сањали о повратку у домовину. Боравећи на нашем простору, били су активни на свим културним пољима, а њихов велики допринос приметан је у области архитектуре. Нарочито у Београду, а и ван њега, оставили су за собом трагове својих градитељских подухвата који заузимају значајно место у архитектури између два светска рата.⁴ За проучавање развоја архитектуре у Бору између два светска рата, овај утицај је скоро подједнако важан као и утицај француске културе.

Једна од битних појава у нашој средини, која је имала свој ток у периоду боравка руских емиграната, јесте настанак првих руских школа које због своје специфичности изискују посебна истраживања.⁵ Руски емигранти су са великом пажњом неговали и разноврзне друге активности, формирајући бројне спортско-музичке и литерарне секције као потпуне новине у нашем друштву. На тај начин су оплемењивали и обогаћивали нашу културу. Многи од њих остајали су и завршавали факултете, а поједини би потом и остајали да раде, што на факултетима, што на неким другим пословима. Њиховостанак и даља афирмација много је значила и давала велики допринос нашој интелектуалној еманципацији у образовању и шире. Имали су све квалитете и потенцијале који су

Икона која се некада налазила у борској православној цркви: свети Прокојије, заштитник рудара, клече Ф. Хофман, Ђ. Вајферт и Ф. Шистек

нашој средини недостајали, а били преко потребни за даље уклапање у модерне европске токове. Историчари који се баве културном политиком Краљевине Југославије бележе, између низа њихових интересовања и ангажовања, нарочиту активност на пољу позоришне и балетне уметности и њене сценске декорације. Њу су својим умећем, знањем и креативношћу уздигли на завидан ниво. У Београду су основали Руски дом, подизали цркве и јавне грађевине, међу којима су неке, ако не и све, успела архитектонска решења.⁶

Руски емигранти су се први пут појавили у Бору 1923. године, док су француски држављани у Бор дошли још 1904. године.

Бор се налази у источном делу Србије званом Тимочка крајина, на 240 километара југоисточно од Београда. Смештен је у брдовитом крају између планина Црног врха на северозападу, Великог крша на североистоку и Стола на истоку. Град се простире на надморској висини од 370 метара. Изложен је климатским утицајима са Карпата много више него остатак Тимочке крајине. Познат је по оштрим и дугим зимама са много снега. Брдовита околина, дуги и магловити зимски месеци са много дима из топионице бакра дају му специфичну атмосферу која по својим карактеристикама делује депре-

сивно и ескапистички на његове житеље.

На почетку Бор је био село од неколико кућа, које је временом нарасло на око 130 домаћинстава. Према народном предању, Бор је добио назив по једном великом дрвету бора, али када, не зна се.⁷ Први писани извори о њему датирају из XVIII века, а као насеље први пут се помиње 1827. године у листу Даница, када је Вук Караџић вршио попис села у Црној Реци – *Географичко-статистичко описаније Србије*. Ту се још наводи да у њему живе сељани влашке националности, који се баве сточарством и живе у такозваном „дурунчама“.

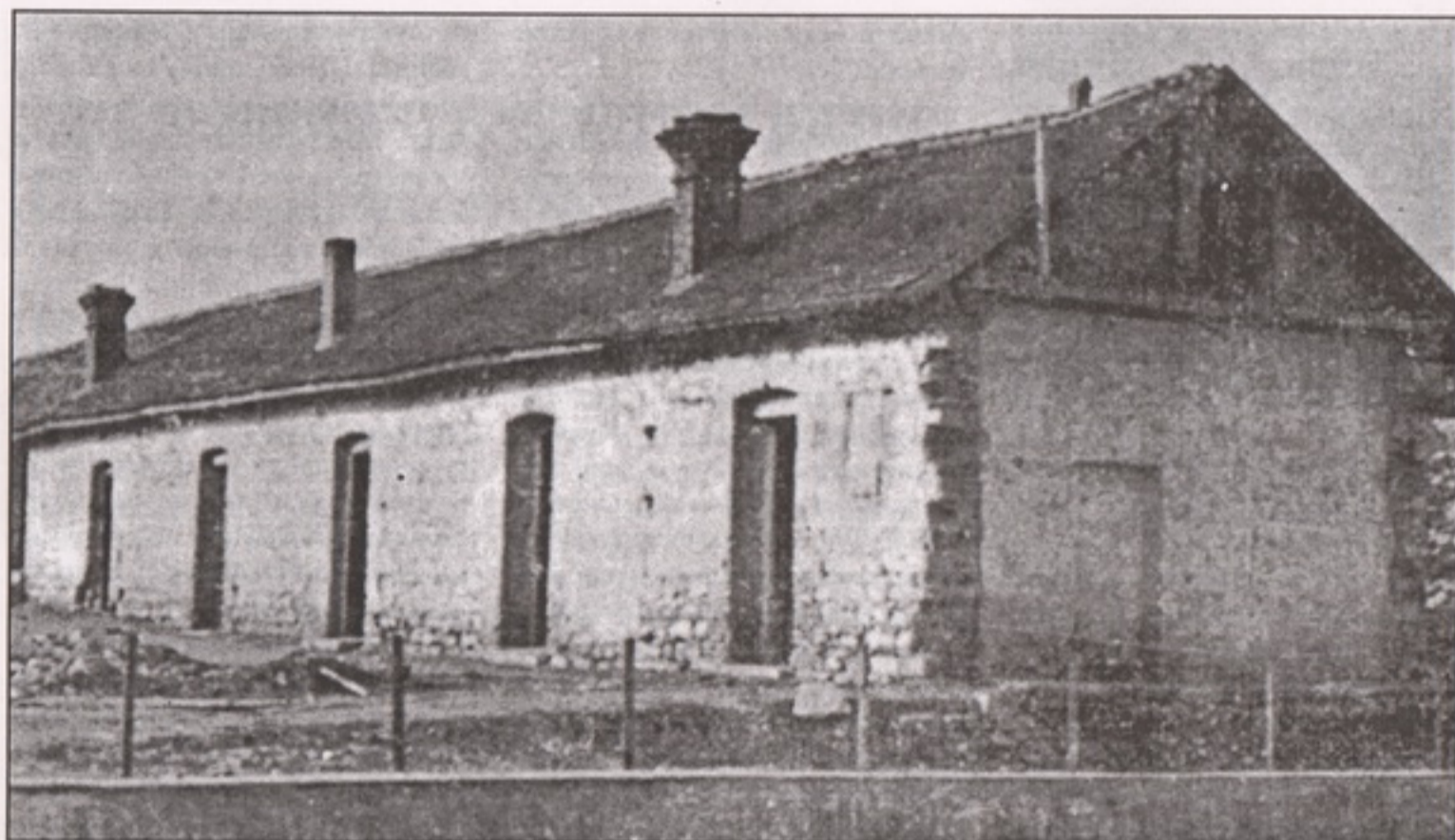
Откриће борског бакроносног лежишта и оснивање рудника пре сто година пресудно је утицало на развој Бора и његове уже и шире околине. Многобројни подаци и материјални налази говоре да се рударство у овом крају развијало још у античком периоду, а у широј околини Бора и у праисторији. За историју проучавања и откривања рудног налазишта важни су записи и белешке које је 1835. године барон Хердер, приликом путовања по источној Србији, забележио у *Bergmännische Reise in Serbian*, стр. 62/63. У тим записима барон Хердер наводи како је сазнао од испирача злата о златоносним потенцијалима тога краја.⁸

Париска изложба 1884. године представља још један важан датум који је везан за почетак рударског ангажмана и појаве Француза у Бору. Том приликом се јавило интересовање за истраживање злата на просторима Источне Србије, које је уступљено Феликсу Хофману, рударском инжењеру.⁹ С обзиром да је потекао из угледне породице, која је у рударству имала дугу традицију и власништво над неколико рудника у Војводини и у Мајданпеку близу Бора, његово појављивање у источној Србији није било случајно. У Србији се први пут појавио 1856. године, када је дошао да посети свој рудник у Мајданпеку, а

потпуно се доселио у Србију 1862. године. Након пропутовања по српским градовима, он на позив кнеза Михаила Карађорђевића и министра Косте Цукића отпочиње бављење рударском делатношћу у Србији, припремом и проналажењем нових рудника.¹¹ Његова појава не би имала тај значај у истраживању рудних лежишта без сарадње са Ђорђем Вајфертом и Фрањом Шистеком. Њих тројица су, умешношћу и предузетничким духом, заслужни за проналазак борског рудника и његову индустријску модернизацију на коју су се надозвали Французи.

За разлику од Феликса Хофмана, који није био српског порекла, Ђорђе Вајферт, родом из Панчева, потиче из познате и богате породице српских индустријалаца. Породица Вајферт била је позната по пиварству, али и по уделима у костолачком руднику угља. По много чему занимљива, његова личност је имала ту особеност да се огледа у склоности ка «улагачком коцкању». Често је улагао у истраживања и отварања рудника који би брзо пропадали. Његова веза са Фрањом Шистеком, који је на наше просторе осамдесетих година XIX века дошао из Чешке, започиње тако што се Шистек запослио у костолачком руднику који је био у власништву Вајфертових. Фрањо Шистек је заслужан и за отварање многих рудника који су били Вајфертове повластице и до отварања Француског друштва Борских рудника, био је у његовој служби.¹²

Повластице, као дозвола за истраживачке радове, као што је споменуто, биле су у власништву Ђорђа Вајферта. Шистек је био у његовој служби, док је Феликс Хофман, због богатог рударског искуства и знања, давао главна упутства и савете. Веза и значај ове тројице проналазача борског рудног лежишта толико је важна за развој рударства у Бору, да је чак на једној икони, која се некада налазила у борској православној цркви, а данас

Први раднички сѐанови у Бору, изв. „каменићи“ сѐанови (Музеј рударства и металургије у Бору)

је у Музеју рударства и металургије, представљен свети Прокопије, иначе заштитник рудара, поред кога у молитвеном положају клече Феликс Хофман, Ђорђе Вајферт и Фрањо Шистек. Сама икона је занимљиво иконографско решење које је интересантно за проучавање и даљу анализу.

Многи старији истраживачи писали су о почетним истраживањима рудног налазишта бакра које се налазило на имању Петка Дулкана. По њима, 1897. године почињу истражни радови, док је рудник отворен 1902. године на дан уочи Ђурђевдана. Међутим, Василије Симић сматра да то није тачно. Он тврди, што се и у овом раду подржава, да је Ђорђе Вајферт био верујући човек који је рудницима које је откривао давао имена светитеља. Тако, на пример, рудник злата у Глоговцу носио је назив „Света Ана“, рудник злата на Благојевом камену добио је име по Светој Варвари, која је на Западу била заштитница рудара, и на чији се дан родио Феликс Хофман.

Пресудан утицај на развој друштвене и културне климе имало је Француско друштво Борских рудника (у даљем тексту ФДБР). Куповином концесија које су биле у поседу Ђорђа Вајферта од стране банке „Мирабо“ из Париза, Французи су добили прилику да у једној крајње неразвијеној, сиромашној и неписменој средини оснују индустријски центар. Прожимање утицаја придошлих Француза на затечено етничко наслеђе локалног становништва, претежно влашког порекла, створило је климу која је резултирала стварањем специфичне средине, јединствене на овим просторима.

Прве деценије двадесетог века у Бору су протекле у његовом развоју од села до рударске колоније. Подижу се, осим објеката индустријске намене, и први објекти друштвеног и верског карактера. Прва насеља, познатија као „стара француска колонија“ ничу врло брзо, без икаквог плана и без архитектонских особености. Ти објекти су били сачињени да

задовоље основне егзистенцијалне потребе, а то су рад и спавање, без икаквих обележја комфора.

Пошто Бор као тако формирана целина није имао цркву ни свештеника, а потпадао је под брестовачку парохију, ФДБР се заузело за изградњу православне цркве. Изграђена је и освештана 23. априла 1912. године по старом календару. Храм је био подигнут на пропланку изнад рудника.¹³ До проширења колонијалног насеља после 1928. године, куће за раднике – бараке и остали објекти – налазили су се у непосредној близини и по ободу рудничких постројења и објеката. То је најсевернији део града Бора, данас МЗ „Север“. Тренутно је то најзапуштенији део града, насељен претежно ромском популацијом и социјално угроженим слојевима становништва. Изложен је крајњој небризи и немилосрдном пропадану.

У току Првог светског рата, 1915. године, борски рудник су заузеле бугарске трупе. Рудник је затечен у исправном стању, а производњу

су обављали заробљеници, и то редовно. Око рудника и рада у њему су се спориле три стране: Немачка, Аустро-Угарска и Бугарска. Свако је хтео највећу корист за себе, а Немачка је сматрала да би њој требало да припадну сигурни извори сировина за потребе ратне индустрије. За време окупације, борско становништво живело је тешко, пролазећи свакодневно кроз стрепњу и разна мучења од стране бугарских окупатора. Коначно је, 7. октобра 1918. године, коњаничка бригада генерала Гамбете дошла у борски рудник и полако преузела команду над њим. Бор је био ослобођен.¹⁴

По речима борског пароха Андреје Ђорђевића, у Бору је у то време владала „јакo чудна клима“. Необјашњиви обичаји и понашање аутохтоних житеља овог краја, склоних паганству, асоцијалности и затворености, били су необични и неразумљиви обичном посматрачу оног времена. За време најрадоснијих хришћанских празника црква је остајала празна, док су се становници окупљали у својим кућама плачући, јадикуюћи и наричући над свећом за покој душе најмилијих. Нису посезали ни за чим хуманим и друштвено корисним. Ангажовања и помоћ новом пароху била су минимална, на силу, готово никаква. Било је тешко проникнути у затворену, намћорасту ћуд домаћег живља.

Са друге стране, поред локалних староседелаца који су имали свој карактеристичан начин живљења, у Бор је долазило сџасет придошлица, „дођоша“, који су са собом доносили обичаје краја из којег су потекли. Ти радници су долазили из целе Србије, а било је и странаца. Полако се формирала једна мултикултурална и мултинационална целина, скуп различитих култура које су се до почетка Другог светског рата међусобно преплитале и изнедривале специфичности чији траг и дан-данас егзистира.

Локално влашко становништво, незаинтересовано за цркву, остајало

Група рудара 1912. године (Музеј рударства и металургије у Бору)

би верно својим традиционалним обичајима. Активностима борског пароха, млади људи су почели да долазе на црквена богослужења и да учествују у верском животу. Парох се много трудио и, упркос саботирању од стране локалног становништва, успео је да уз помоћ Руса оформи хор који је својом песмом и лепим гласовима мамио људе у цркву.¹⁵ Пошто је за православне вернике још 1912. подигнут храм, 1928. године ФДБР подиже малу католичку цркву посвећену светом Људевиту. Занимљиво је да су католици и православци, окупљени око пароха Андреје Ђорђевића, неговали веома пријатељски однос, међусобно се дружећи и славећи заједнички и католичке и православне празнике. Међутим, према придошлицама муслиманске вероисповести, парох није био пријатељски расположен. Тврдио је да шире неморал, да растурају породице и ванбрачно живе са женама православне вере. Против тога се борио и много ангажовао, мада му често ФДБР није излазило у сусрет. Чак четири брака са женама муслиманске вероисповести склопили су Руси!¹⁶

На таквим друштвеним и културним темељима градио се Бор. Пошто је локално сеоско становништво, захваљујући тешком наслеђу

непросвећености, било неспособно да креативно утиче на формирање физиономије насеља по свом укусу, ту улогу су у њихово име преузели Французи. Притом су се ослањали на једну другу социолошку групу, која се формирала паралелно са израстањем Бора, грађанство, тј „чаршију“. За време мандата председника борске општине газда Симе Јовановића, индустријалца, 1923. године почиње осмишљено подизање неких значајних објеката.¹⁷ Захваљујући његовом залагању и способностима, ФДБР подиже општинску зграду преко пута цркве, зграду за основну школу сто метара повише ње, затим мост на крају Бора, на Борској реци, којим се Бор спаја са главним друмом према Кривељу и Црном врху.¹⁸

Међутим, газда Сима Јовановић је имао жестоке противнике. Након његове смрти, на општу жалост пароха Ђорђевића, у Бору је у „чаршији“ завладала једна друга струја коју је предводио Петар Константиновић. Наиме, док је Сима Јовановић тежио изградњи објеката од ширег друштвеног значаја, као што су цркве и школе, уз интензивну сарадњу са ФДБР, Петар Константиновић је потенцирао предузетништво и социјални развој Бора. Тако је у том периоду у Бору никло много занатских радњи,

Детаљи сѐараи Бора, снимак из 1937. године (Музеј рударсѐива и меѐалурѐије у Бору)

продавница, кафана и сличних објеката.¹⁹

Од средине треће деценије двадесетог века, рудник и град Бор улазе у своје „златно доба“: компанија доживљава велику експанзију, изграђују се многи значајни објекти, како привредни, тако друштвени и стамбени. Тај период је трајао све до Другог светског рата и тих петнаестак година су, у суштини, донеле најзначајнија остварења у изградњи, која превазилазе све остале објекте изграђене ван овог периода.

Тридесете године прошлог века биле су пресудне како за привредни развој, тако и за друштвено-културни. У рударству су то године апсолутног просперитета, што показују прегледи остварене производње руде и бакра за тај период. Концесиона права су се протезала све до краја прве половине двадесетог века. Французи су имали још читавих двадесет година експлоатационих права у Бору и без обзира на то, њима, због енормних трошкова, није никако одговарало да Бор добије статус града, јер би онда били дужни да уведу канализацију и друге погодности

за животну егзистенцију, које је сваки град дужан по закону да има. Без обзира на отпоре које је ФДБР пружало, ипак је на крају попустило и обезбеђивало све потребне услове за живот.

Бор је полако прерастао у динамично место које је почело да добија физиономију града. Осим кафана, продавница и занатских радионица, отворена су и коначишта за госте који су послом долазили у Бор. Паралелно са привредним развојем, развијао се и културни и друштвени живот. Свака од присутних социјалних и друштвених група, локално становништво, придошлице из крајева широм Србије, чаршијска елита и Французи, развијали су свој друштвени и културни живот независно једни од других, али су се уједно и сви заједно прожимали у једну јединствену и, само за Бор, специфичну целину.

Аутохтоно локално становништво, које се претежно бавило сточарством и земљорадњом, није било способно да организује и развије било какав вид културног живота. Треба веровати и претпоставити да није могло разумети пона-

шање представника француске популације, који су донели своју културу и обичаје једног напредног европског града, какав је био Париз, у једну неразвијену средину на истоку Србије, какав је у то време био Бор.

Радници-колоници су свој долазак у Бор углавном сматрали привременим због тешког и напорног рада у руднику. Они су углавном све своје слободно време проводили по кафанама које су се низале од рудничке капије па до изласка из Бора. То је стварало многе проблеме, а посебно треба истаћи да је ниво неморала у то време достигао свој врхунац. Кафане су биле центар таквих догађања. У то време се бележи и појава првих јавних кућа у Бору, баш у неким кафанама.²⁰ Њихов циљ је био да извуку и последњу рударску пару, крваво зарађену у борској јами на дубини од 170 метара под земљом. То је остављало стравичне социјалне последице у многим рударским породицама. Борски парох је и против оваквог облика неморала реаговао пишући писма Управи рудника и молећи је за помоћ. Они би му често одговарали да нису одговорни за живот рудара ван рудничке капије и да му ту не могу помоћи. ФДБР се често ограђивало од проблема неморалног понашања, које је тридесетих година прошлог века кулминирало у Бору.

Оваква друштвена клима проузроковала је долазак великог броја разних криминалаца, попут лопова и џепароша, коцкара, лажних исцелитеља и „уметника“. Уплив оваквих структура усложњава разумевање суштинских културних токова у Бору у то време.²¹

Паралелно са напред описаном климом у нижим друштвеним слојевима, у чаршији се формира потреба за разним друштвеним организацијама. Године 1930. оснива се Соколско друштво, чији је циљ здрава морална и физичка едукација омладине у националном и интелектуалном духу. У формирању овог

друштва посебно су се ангажовали управник борске основне школе г. Мирко Јовановић, затим начелник среске испоставе г. Лазар Михајловић, као и многи трговци из чаршије, председник општине Марко Петровић и борски парох Андреја Ђорђевић.²¹ Одзив борске омладине је био велики, а активности и значај друштва су врло брзо превазишли почетне циљеве. Створен је пандан развратничком утицају борских кафана. Соколско друштво је основано са идејом да буде спортска организација, а врло брзо је постало главни носилац културних догађања и еманципације средине. ФДБР је водило политику незамерања, није интервенисало у борби против ширења неморала, али је зато увек помагало донацијама Соколско друштво, кад год су тражили помоћ.

Једна друга група утицајнијих људи у Бору, на челу са Богољубом Стојчићем, дугогодишњим управником борске Јаме, отворила је Месни одбор аеро-клуба „Наша крила“. Ту је заснована и идеја о отварању аеродрома, коју је подржало ФДБР. Међутим, због политичке ситуације у Европи, оваква врста инвестирања је била несигурна, и због тога је остала нереализована. У Бору се крајем тридесетих година прошлог века формирају и разна друга мања удружења која нису, као Соколско друштво, имала пресудни утицај на културни и друштвени развој града.²³

Од свих напред побројаних друштвених група, за развој града Бора најзначајнији утицај су имали Французи и од њих ангажовани руски емигранти. Живот страних држављана одвијао се одвојено од осталог становништва. Французи су се окупљали у својој касини, прекрасном здању које је у свом архитектонском склопу имало огромну салу за балове и забаве, концерте и представе. Ту су довођене најзнаменитије личности Краљевине СХС и, касније, Краљевине Југославије. Овакав вид културног живота је био недоступан

Данас: Рударско-металуршки факултет, некада: Француска касина

обичном борском човеку који је могао само наслућивати шта се дешава иза фасада монументалног француског здања. Исти друштвени начин живота имали су и Руси, формирајући га у „Руском соколу“, отворивши 1928. године и посебну руску школу са кантином и читаоницом, само за потребе руског живља.²⁴

Овакво раздвајање друштвених слојева на стране и домаће, било је неминовно због великих националних, језичких, верских и културолошких разлика. Ипак, оно што је посредно спајало све те друштвене и националне и верске групе био је борски рудник, а унутар његове капије сви су они удисали исти ваздух и у мрачним дубинама Јаме бивали једнаки у прегалаштву.

Белешке:

- ¹ Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941 III*, Стубови културе, Београд 1997, стр. 187.
- ² Љ. Димић, нав. дело, стр. 196.
- ³ Љ. Димић, нав. дело, стр. 136.
- ⁴ А. Кадијевић, *Руска емиграција у српској култури XX века I-II*, Београд 1994.
- ⁵ Љ. Димић, нав. дело, стр. 141.
- ⁶ Љ. Димић, нав. дело, стр. 171.
- ⁷ В. Симић, *Историјски осврт на рударство бакарног рудништа у Бору и*

околини, Зборник радова УИИ, Рударско-металуршки факултет и Институт за бакар, Бор 1969, стр. 10.

⁸ Ж. Ромелић, „Из историјата рудника и рударских насеља у Североисточној Србији“, Зборник радова Музеја рударства и металургије Бор, књига V-VI, 1987-1990, стр. 157.

⁹ В. Симић, нав. дело, стр. 174.

¹⁰ *Геолошки анали*, 1903, стр. 114-115.

¹¹ В. Симић, нав. дело, стр. 167-168.

¹² „А. Илић, рударски инжењер“, *Рударски вестник*, бр. 7-12; Београд, јун-децембар 1907, год. V, лист за рударство и рударску индустрију.

¹³ *Летопис Борске парохије и цркве*, стр. 2.

¹⁴ *Бор и околина I*, стр. 105-108.

¹⁵ *Летопис Борске парохије и цркве*, стр. 30.

¹⁶ *Летопис Борске парохије и цркве*, стр. 9.

¹⁷ Године 1923, када долази до осмишљеног подизања неких објеката, долазе и руски емигранти у Бор. Можда ове појаве треба довести у одређену релацију.

¹⁸ *Летопис Борске парохије и цркве*, стр. 20.

¹⁹ С. Љ. Јовановић, „Друштвени и културни процеси у Бору у периоду између два светска рата“, Удружење историчара Браничева и Тимочке крајине, Пожаревац 2002.

²⁰ С. Љ. Јовановић, нав. дело, стр. 204.

²¹ С. Љ. Јовановић, нав. дело, стр. 205.

²² С. Љ. Јовановић, нав. дело, стр. 205-206.

²³ С. Љ. Јовановић, нав. дело, стр. 206-207.

²⁴ С. Љ. Јовановић, нав. дело, стр. 207.

